

Володимир Волковський

Кризи ідентичностей українських Церков: теологічна, канонічна, політична

Volodymyr Volkovskyi

Crises of Identities of Ukrainian Churches: theological, canonical, political

The article describes main crises of identities in the context of Ukrainian churches, concentrating on the analysis of the doings of recent years after the Maidan. It picks out dimensions of identities bound up with the activities of churches, Ukrainian churches are facing the various challenges of identities that they have to deal with.

Key words: Church, identity, theology, nation-building.

Описано сучасні кризи ідентичностей у контексті українських Церков. Зосереджуючись на аналізі подій останніх років після Майдану, автор визначає основні виміри ідентичностей, пов'язаних із релігійною діяльністю. Вказується, що сьогодні українські Церкви постають перед численними викликами ідентичностей, на які мають відповідати.

Ключові слова: Церква, ідентичність, теологія, націєтворення.

Останні два роки, починаючи з Майдану 2013 р., можна охарактеризувати однією короткою формулою: загострення питання про ідентичність. Це пов'язано передовсім із суспільно-політичними подіями, які перевернули усталений баланс впливів, відносин та ідентичностей в українському суспільстві – у контексті цивілізаційного вибору, національного самовизначення, політично-ідеологічного розмежування, тощо. Зрозуміло, що ці зміни не відбулися би без історичних і соціальних передумов, зокрема існування проблеми ідентичностей, що протистояли одна одній. Радикальний поворот політичних подій виявив приховані суперечності та протилежні погляди, які спонукали до трагічної рефлексії з приводу змісту й меж ідентичностей. Особливо актуальним питання ідентичності стало для українських християнських Церков, котрі протягом останніх років змушені були швидко орієнтуватись у дуже мінливому суспільному просторі. Мета цієї статті – аналіз основних проблем, пов'язаних із ідентичністю в різних українських

Церквах, та спроба окреслити шляхи їхнього вирішення. Для цього необхідно розглянути різні виміри ідентичності, які важливі для українських християнських Церков і які створюють зони напруження, осмислити зміст і причини кризового стану цих ідентичностей. Об'єктом аналізу обрано публічну активність основних християнських Церков (насамперед традиційних – Греко-католицької (УГКЦ), Православних Київського (УПЦ КП) і Московського патріархату (УПЦ) та Автокефальної (УАПЦ), а також Римо-католицької церкви (РКЦ)), у котрій ми вичленовуємо висловлювання відомих діячів, дискусії, частково офіційні документи, що так чи інакше заторкували проблему ідентичності. Ця тема є предметом рефлексій багатьох сучасних авторів – Л. Филипovich, Ю. Чорноморця, О. Сича, К. Щоткіної та ін.

Питання ідентичності в контексті релігії має свої особливості, пов'язані зі специфічними вимірами ідентичностей таких духовних спільнот, як Церкви. Це не тільки наявність спільних теоретичних і практичних положень релігійного змісту, певної теологічної філософської системи та містичної праксеології. До релігійної ідентичності можна віднести певне бачення історії Церкви і суспільства, критичний розгляд культури, ставлення до актуальних політичних дискусій тощо. У модерному суспільстві це також диспозиція Церкви щодо проблеми модерного націєтворення, дискусій між різними ідеологічними дискурсами, частина з яких апелює до християнської доктрини, а частина відверто проти неї виступає.

Для християн основою їхньої ідентичності є насамперед послання Євангелія або навіть постать Ісуса Христа як Сина Божого, Бога і людини водночас і цілком, у якій смисл і мета всього буття та всієї історії. Така христоцентричність охоплює цілісну картину світу й визначає ставлення до проблем історії, культури, політики. Проте чиста христо- та євангелієцентричність є, на жаль, радше ідеальною моделлю, до котрої завжди домішуються практичні рації конкретної ситуації Церкви в певний час і в певному суспільстві.

Другий вимір ідентичності – конфесійний, або т. зв. канонічний, ерархічний, це ідентичність конкретної християнської конфесії. В Україні цей вимір конкретизується через дві лінії напруження – ставлення до інших християнських конфесій і ставлення до внутрішніх конфесійних «розколів». Ці інші конфесії та юрисдикції є значно загрозливішими

для ідентичності окремої Церкви, ніж навіть нехристиянські, оскільки вони постають як справжні «Інші», що ставлять під сумнів власну ідентичність окремої Церкви як суб'єкта, як Я. Особливо загрозливі є відмінні юрисдикції в межах однієї конфесії, адже вони належать до тієї самої конфесійної ідентичності і відповідно проблематизують питання розмежування та ідентифікації, «Що є Я, на відміну від Нього, щоб залишитись неповторним Я?». Саме це спричинює найбільшу ворожнечу між УПЦ КП і УПЦ (у єдності з РПЦ) із УАПЦ. Не зовсім коректно трактувати це як «конкуренцію за ринок релігійних послуг», що часто нині чуємо в публічній думці, – набагато доречніше назвати таку ворожнечу «екстремальним конфліктом ідентичностей».

Національна ідентичність у православному контексті представлена як проблема проголошення автокефалії новими помісними Церквами. Щоб осягнути ширше природу цієї проблеми, розглянемо її як процес модерного націєтворення. Спираючись на потужну традицію досліджень націй та націоналізму (Nationalism Studies)¹, можна підсумувати, що це не етнічне протистояння, а протистояння цілісних громадянських ідентичностей – політичних націй². У Східній Європі цей процес ще не завершився, і власне події на Майдані символізують один із останніх етапів типового модерного націєтворення. Націєтворення відбувається завше як проект певної модерної нації, що конкурує з проектами інших націй³. Українська ситуація, починаючи з XIX ст., полягає в критичному протистоянні польського, російського та українського націєтворчих проєктів⁴, кожен із яких вписував територію України та український етнос у свій національний історико-політичний наратив, при цьому український проєкт цілком заперечували всі його конкуренти⁵. У XXI ст. це протистояння має більш прихований вигляд: між собою змагаються, з одного боку, проєкт україноцентричної громадянської ідентичності, що визнає суб'єктність України та концентрується довкола цінності її незалежності й політичної свободи, а з іншого боку – проєкт «радянсько-російської ідентичності», що апелює до історичної пам'яті та політичної спільності СРСР і Російської імперії, залишаючи Україні роль щонайбільше регіонального різновиду «Русского мира» і відкидаючи будь-яку ідею про її суб'єктність. Ці дві ідентичності перебувають у абсолютному конфлікті – вони заперечують одна одну, що робить їхнє протистояння непримиренним. Загалом це типове явище з погляду конфліктології, про-

те воно має відмінності, пов'язані з цариною досліджень постколоніалізму (*postcolonial studies*): йдеться про конфлікт у парадигмі «метрополія VS колонія»⁶, нехай і специфічного типу «внутрішньої колонії». Постмайданні події в суспільстві це протистояння вивели на яв, але в церковному контексті воно завжди було явним: протистояння «українських» за національною (не етнічною!) ідентичністю УГКЦ, УПЦ КП, УАПЦ, що проголошували ідею автокефалії, та УПЦ, яка декларувала свою українську ідентичність, однак на практиці проголошувала ідентичність «частини російського світу», апелюючи до «Святої (Трисидної) Русі». Очевидно, що декларована українськість була радше «малоруськістю». Окремо слід згадати становище римо-католиків та протестантів, які відрізняються специфічним космополітизмом.

Національна тотожність прямо обумовила й конфлікт цивілізаційної ідентичності. Українська національна ідентичність історично тяжіє до свого європейського аналога. Натомість «святоруська», або «радянсько-російська», мислиться альтернативно чи й вороже до Європи як цивілізації, локалізуючись натомість у історичній зоні панування Золотої Орди – Великому Степу.

Конфесійна ідентичність українських Церков тривалий час будувалася на різких теологічних негативних розмежуваннях. Дискусії XXI ст.⁷, пов'язані з теологією Постмодерну⁸, радикальною ортодоксією тощо, серед іншого зосередилися й на питанні конфесійного розмежування тотожностей – наскільки «наша» ідентичність реально виявляється заснована на міфологічних презумпціях, штучно сконструйованому історичному каноні? Проблеми, що стосуються всього християнського світу – від дискусій щодо ЛГБТ і жіночого священства до гонінь на християн – стають предметом активного обговорення⁹.

Покликаючись на М. Гоше¹⁰, можемо констатувати, що ми переживаємо кризу конфесійної ідентичності в тому вигляді, в якому вона виникла в добу конфесіалізації¹¹ – замкнута ексклюзивістська модель ідентичності, для котрої цінність конфесійної тотожності та солідарності блокує будь-який відкритий діалог з іншими конфесіями. В умовах постмодерного секулярного суспільства та глобалізації, за відсутності панівної конфесії та рівноправної конкуренції Церков вільний і відкритий простір комунікації (проти волі самих комунікантів) спричиняє поступову трансформацію ідентичності, пом'якшення її мурів і затиран-

ня меж. Зокрема, дедалі більш прийнятними виглядають нині ідеї відзначення основних свят – Різдва і Пасхи – одночасно всіма християнами як братами й сестрами у Христі¹². Відповідні маркери ідентичності – «католицьке» чи «православне» Різдво – критикуються як неадекватні на рівні клиру¹³ та сприймаються як трагедія¹⁴. Під впливом таких змін у релігійній свідомості XXV собор УАПЦ (оновленої) навіть оголосив у квітні 2015 р. про курс возз'єднання з УГКЦ, зазначаючи про необхідність «об'єднання православних християн київської традиції довкола Української Греко-Католицької Церкви, котра зберегла цю традицію найчистішою»¹⁵. Як бачимо, спостерігається криза «православної ідентичності»¹⁶. Теологічна криза має тісний зв'язок із канонічною, під якою розуміємо насамперед кризу всередині православних юрисдикцій в Україні. Мовиться передовсім про проблему існування т. зв. розкольників. Протягом 20 років у зносінах між УПЦ та іншими українськими Церквами встановилась атмосфера неприйняття, якщо не ненависті. Відбулася демонізація слів «автокефалія», «Київський патріархат», достатньо сильна дифамація української мови у богослужінні тощо. Негативне ставлення було прищеплене настільки глибоко, що тепер самі представники УПЦ пишуть про неможливість іти «проти народу», який самі ж свого часу налаштували агресивно-негативно і проти української мови, і проти автокефалії. Звісно, є винятки, доволі значущі, але йдеться тут про загальну тенденцію ідентичності пересічних парафіян, у т. ч. в Києві. Питання про порядок визнання автокефалії досі не узгоджене остаточно – а отже, статус «розкольників» аж ніяк не можна вважати ні цілком запереченим, ані перекожливо ствердженим.

Натомість події Майдану¹⁷ дуже сильно зблизили Церкви «української ідентичності»¹⁸. Практична співпраця на Майдані, а згодом і в духовному окормленні військових у зоні бойових дій розмили донедавні реалії міжконфесійного протистояння, особливо в контексті наголосу УГКЦ на своїй «східнохристиянській ідентичності». Іншим джерелом єдності стали артикулювання «спільної традиції Київської церкви Володимирового хрещення». Воно було підсилене ще однією ідеєю, проголошеною патріархом УГКЦ Святославом, – ідеєю «Українського світу», яка мала на меті протиставитись експансіоністському проекту «Русского мира». Так з'явилася нова модель ідентичності, що відси-

лає до киево-руської спадщини та історії Церкви в Україні, відкидаючи ідентичність «Святої Русі» в її російському варіанті.

Для християн історія постає насамперед як історія спасіння, зосереджуючись довкола суті Євангелія та поширення християнства по всьому світу. Відтак для християнської Церкви України засадничими є момент хрещення Русі-України, постать князя Володимира та події киево-руської історії. Саме до них апелюють всі традиційні українські християнські Церкви – до того ж джерела, про яке говорив патріарх РПЦ Кирил, згадуючи про «історичні витоки єдиної віри та культури» в київській «купелі хрещення». Сакралізуються відповідні історичні місця – Київ, Києво-Печерська лавра, віднедавна – Херсонес (Севастополь, Крим). Анексія Росією українського регіону – Криму – була обґрунтована самим президентом РФ через посилення на сакральну історію Хрещення та киево-руську спадщину як конститутивну для ідентичності російського суспільства загалом. Спільний об'єкт апеляції, легітимації та референції – це предмет постійної конкуренції, котру можемо назвати «війною за киево-руську спадщину». Постмайданні події загострили до екстремуму цю конкуренцію між Московською патріархією та українськими Церквами.

Пов'язана з цим політична криза має два моменти: цивілізаційний вибір у парадигмі «Європа VS Росія-Євразія» та російсько-українська війна, яка почалася внаслідок протистояння двох національних громадянських ідентичностей. Щодо цивілізаційних ідентичностей, то до Майдану існував певний діалектичний конфліктний баланс – УПЦ (у єдності з РПЦ) символізувала собою «антиєвропейський», «проросійський» полюс ідентичностей, інші українські православні Церкви та католики артикулювали більш-менш європейську культурну тотожність, підкріплюючи свій вибір потужним комплексом аргументів. Ця перманентна полеміка, розгорнута в контексті боротьби українського та «російсько-радянського» проєктів націй, тривала всю історію незалежної України до 2014 р. Революційним поштовхом стала військова агресія та анексія РФ Криму, яка миттєво дестабілізувала цей діалектичний баланс. УПЦ опинилась у трагічній позиції Церкви, що має прямиий зв'язок із державою-окупантом¹⁹. РПЦ прямо й відверто наголошує на спорідненості своїх цілей та цілей Російської держави²⁰ – у культурній сфері, сфері робудови російської патріотичної та національної ідентичності, тоді як УПЦ (у єдності з РПЦ)

акцентує на своїй аполітичності та космополітичності²¹, тобто свідомо відмежовується від теми української тотожності. Багаторічна робота над проросійською ідентичністю сформувала відповідну ситуацію, коли багато священників та вірян УПЦ виступають з антиукраїнськими гаслами²², а сама УПЦ поставляє в сан єпископа особу з виразно проросійськими поглядами²³. Криза полягає в тому, що чимало вірних і представників клири УПЦ (починаючи від митр. Олександра Драбинка) поділяють саме україноцентричну позицію і це провокує внутрішній розлад ідентичності парафіянина УПЦ²⁴ – ланки «РПЦ» та «УПЦ», «Росія» та «Україна», які до Майдану легко вдавалося об'єднати, тепер відверто конфліктують, і це спонукає людей або йти в інші Церкви чи у внутрішню духовну еміграцію, або намагатися якось виправдати й пояснити не пояснюване. На відміну від РКЦ, єдність із РПЦ для УПЦ є не канонічною необхідністю, а суто волонтарним вибором – православний формат автокефалії, навпаки, навіть спонукає до різкого відмежування, а відтак складно знайти виправдання такої відданості Московській патріархії в рамках православної традиції автокефального устрою Церкви та дискурсу «канонічності». УПЦ намагається законсервувати своє донедавне становище через постулювання «космополітичності», але в контексті сучасного православ'я – з автокефальними Церквами, більшість із яких є національноспрямовані, та РПЦ, котра сама прямо декларує свою російську ідентичність і союз із РФ²⁵ – це неможливо. Це викликає численні звинувачення – то в подвійних стандартах, то в роботі на Росію – і це зміцнює позицію інших традиційних Церков. «Якщо прес-секретар УПЦ говорить про те, що “УПЦ офіційно засудила сепаратизм”, а тим часом її священники освячують знамена ДНР, то хто кого обманує? ... Якщо УПЦ так сповнена доброї волі (і є Церквою всієї України, що виступає лише за мир. – В. В.), чому вона не зупинить “Православну армію”, котра громить баптистський центр у Донецьку, кіднепить священників УПЦ КП і УГКЦ? Чому пошуки й переговори із сепаратистами “Русской православной армии” про долю греко-католицького священника веде муфтії ДУМУ, а не єпископ УПЦ?»²⁶

Варто зауважити, що РКЦ і протестантські Церкви, традиційно індиферентні до національних розмежувань, також зазнали певного критичного виклику – вони мусли зайняти певну позицію в цьому конфлікті, через що в їхніх транснаціональних спільнотах відбувалися відповідні дискусії²⁷. Виявилось, що громадянська ідентичність членів цих Цер-

ков та їхня релігійна церковна ідентичність зіткнулися²⁸. Проте критична ситуація в них далеко не така драматична, як у православ'ї, оскільки не існує радикальної невідповідності позицій різних церковних центрів.

Отже, християнські Церкви в Україні охоптіла криза їхніх ідентичностей. Основними кризовими лініями стали як загальна теологічна тотожність і звичні конфесійні розмежування, так і конкретно українські виклики цивілізаційної й національної ідентичності, що є важливими елементами для традиційних Церков. Глобальні проблеми, потреба комунікації та практична співпраця дедалі більше спонукають християн до переосмислення своєї віри в парадигмі виходу за межі усталених конфесійних ідентичностей. Євангелійна єдність у Христі в добу глобалізації усвідомлюється особливо – і агресивне протистояння між християнами все помітніше шкодить їхньому іміджеві, натомість політика возз'єднання християн, діалогу, спільних практичних справ стає все актуальнішою. Конфесійна ідентичність ще більше підважується звертанням до історії християнської теології, до доби нерозділеної Церкви, коли західна і східна традиції перебувають у постійній комунікації, а різні ідеї та взаємовпливи охоплюють усю історію. Культивация власної окремішньої тотожності, що здатна перерости у штучне «іншування», відчуження «нас» від «них», відкидає міжхристиянський діалог, який може підважити застарілі моделі конструювання ідентичності через зв'язки та взаємодії. Натомість відкритий теологічний дискурс, зосереджений на Євангелії та Христі, має мужність поставити під сумнів різні ідентичності в ім'я єдиної вищої віри, в центрі якої стоїть Особа і Буття. Специфічні виклики в Україні пов'язані з процесами завершення націєтворення, яке відбувається у трагічному протистоянні з іншими проектами націй, в умовах постмодерного світу та інформаційної війни. Це протистояння порушило існуючу донедавна конфліктну рівновагу й породило кризу ідентичності в Церквах, котрі опинилися на межі розламу – насамперед УПЦ, парафіяни якої перебувають між традиційною для УПЦ «святоруською» ідентичністю та реальною – громадянською українською. У результаті Майдану релігійна ідентичність радикально трансформувалася: Церкви стали активно заангажовані в конкретне суспільне громадське життя, а конфесійні розмежування істотно згладилися на користь солідарної національної української ідентичності. Загалом, перед усіма християнськими конфесіями сьогодні стоїть виклик і

потреба рефлексії над засадами своєї ідентичності, її трансформації через звернення до суті та смислу християнської віри.

- ¹ Манан П. Доступний виклад політичної філософії / Пер. з фр, післямова та прим. С. Йосипенка. – К.: Укр. центр духовної культури, 2009. – 400 с.
- ² Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
- ³ Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / Пер. та прим. Т. Корпала. – К.: УЦДК, 2010. – 288 с.
- ⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький; пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак та ін. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с., [XX с.].
- ⁵ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
- ⁶ Забужко О. Хроніки від Фортінбраса: вибрана есеїстика 90-х. – 2-ге вид., випр. – К.: Факт, 2001. – 340 с.
- ⁷ Черноморец Ю. Християнська теологія сьогодні: размышления над книгой Дж. Смита «Церковь и постмодернизм» [Електронний ресурс] // Портал «Релігія в Україні». – 13.05.2014. – Режим доступу: : <http://www.religion.in.ua/main/25764>.
- ⁸ Соловий Р. Появляючися церковь – Евангелическое христианство перед вызовом постмодернизма. – Черкасы: Коллоквиум, 2014. – 352 с.
- ⁹ Див., наприклад: Prach Fr. B., Sich A. R. A Debate over the religious identity of Ukrainian Catholic University [Electronic resource] // Crisis Magazine. – 12.10.2015. – Access mode: : <http://www.crisismagazine.com/2015/> ;
Боренько Я. Львів проти лібералів. Чому активісти Львова конфліктують з Греко-католицькою церквою [Електронний ресурс] // Портал «Тексти». – 8.12.2015. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/63644>;
Sich A. R. Secularism at the Ukrainian Catholic University [Electronic resource] // Crisis Magazine. – 23.09.2015. – Access mode: <http://www.crisismagazine.com/2015/secularism-at-the-ukrainian-catholic-university>.
- ¹⁰ Йосипенко С. Л. Проблема модерності та політична історія релігії Марселя Гоше // Філософська думка. – 2007. – № 6. – С. 49-63; Бібліогр.: с. 50, 52-63.
- ¹¹ Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. – К.: Український центр духовної культури, 2008. – 392 с.
- ¹² Хливний А. Украинские верующие догоняют европейское время [Електронний ресурс] // Портал «Релігія в Україні». – 22.01.2016. –

- Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/31624-ukrainskie-veruyushhie-dogonyayut-evropejskoe-vremya.html.
- ¹³ Филарет (Зверев), архим. Нельзя говорить о том, что Рождество 25 декабря – католическое, а 7 января – православное [Электронный ресурс] // Портал «Релігія в Україні». – 30.12.2015. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/7574-archimandrit-filaret-zverev-nelzya-govorit-o-tom-chto-rozhdestvo-25-dekabrya-katolicheskoe-a-7-yanvarya-pravoslavnoe.html.
- ¹⁴ Трагедия разделенного рождества [Электронный ресурс] // Дневник рязанского священника. – 25.12.2015. – Режим доступа: <http://www.kiev-orthodox.org/site/churchlife/5988>
- ¹⁵ Заява епархіальної ради Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви [Електронний ресурс] // Сайт Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви. – 1.07.2015. – Режим доступу: <http://uarc.org.ua/povertajmo-slovu-pravoslavnyj-joho-spravzhnij-sens>.
- ¹⁶ Зуев П., протоиерей. Между тремя Римами [Электронный ресурс] // Портал «Credo.ru». – 5.10.2015. – Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=comment&id=2121>.
- ¹⁷ Филипович Л. Майдан і Церкви [Електронний ресурс] // Портал «Релігія в Україні». – 23.12.2013. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/24364-majdan-i-cerkvi.html>.
- ¹⁸ Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / НАН України. Від-ня релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди, Укр. асоц. релігієзнавців, Асоц. «Духов. відродження»; [за заг. ред. Л. О. Филипович, О. В. Горкуші]. – К.: Самміт-Книга, 2014. – 650, [22] с.
- ¹⁹ Дежнюк С. Коваленко, Митрополит Онуфрий и системный кризис УПЦ МП / Сергей Дежнюк [Электронный ресурс] // Сайт «Baznica.info». – 30.01.2016. – Режим доступа: <http://baznica.info/article/kovalenko-mitropolit-onufrij-i-sistemnyj-krizis-up>.
- ²⁰ Адельгейм П., протоиер. Православие и христианство совсем не одно и то же [Электронный ресурс] // Портал «Мир вам». – 4.09.2013. – Режим доступа: <http://mirvam.org/2013/09/04>.
- ²¹ Звернення Собору єпископів УПЦ до кліру, чернецтва та мирян Української Православної Церкви [Електронний ресурс] // Офіційна мережа сайтів Української Православної Церкви. – 29.01.2016. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2016/01/29/zvernennya-soboru-jepiskopiv-upc-do-kliru-chernectva-ta-miryannya-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi>.
- ²² УПЦ (МП) переходить на «чорний піар» проти УПЦ КП і українського мови [Електронний ресурс] // Портал РІСУ. – 30.12.2015. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ru/index/all_news/community/religion_and_policy/62092.
- ²³ Вперше в УПЦ рукополагають єпископа, відкрито підтримуючого

- сепаратизм [Електронний ресурс] // Портал «Релігія в Україні». – 31.01.2016. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/31726-vpervye-v-upr-rukopolozhat-episkopa-otkryto-podderzhivayushhego-separatizm.html>.
- ²⁴ Щеткина Е. Святейшее разочарование [Электронный ресурс] // «Зеркало недели». – 3.09.2015. – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/internal/svyateysheerazocharovanie-.html>
- ²⁵ Щеткина Е. Крымский гамбит патриарха Кирилла [Электронный ресурс] // «Деловая столица». – 12.03.2015. – Режим доступа: <http://www.dsnews.ua/society/krymskiy-gambit-patriarha-kirilla-10032015162400>
- ²⁶ Щеткина Е. УПЦ перед выбором и выборами [Электронный ресурс] // «Зеркало недели». – 11.07.2014. – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/internal/upr-pered-vyborom-i-vyborami-.html>
- ²⁷ Эллиот М. Почему русские евангельские христиане благодарят Бога за Путина [Электронный ресурс] // Портал «Релігія в Україні». – 22.01.2015. – Режим доступа: <http://www.religion.in.ua/main/28066-pochemu-russkie-evangelskie-xristiane-blagodaryat-boga-za-putina.html>.
- ²⁸ Семенюк И. Украина. В чем смысл происходящего? [Электронный ресурс] // Портал «Invictory.com». – 7.05.2014. – Режим доступа: <http://www.invictory.com/news/story-50995>.